

УДК 725 (476)

**WPROWADZENIE DO BADAŃ
NA TEMAT KONWERSJI FORM ARCHITEKTURY CERKWI
WOJSKOWYCH XIX-XX W. W POLSCE**

Januskiewicz A.

magister inżynier architekt, asystent - doktorant

Zakład Architektury Kultur Lokalnych Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej

В статье представлены результаты предварительных исследований конверсии архитектурных форм православных церквей, возведенных для русских военных на польских землях в XIX – XX вв.

Celem prowadzonych badań jest poznanie i analiza procesu konwersji form architektury cerkwi wojskowych w Polsce, wzniesionych w XIX i XX wieku. Badaniem objęte zostały prawosławne świątynie wybudowane dla żołnierzy Imperium Rosyjskiego stacjonujących na ziemiach polskich tworzących Królestwo Polskie.

1. Poznanie kontekstu historyczno-politycznego

Poszukiwania badawcze rozpoczęto od prześledzenia rozwoju budownictwa prawosławnych świątyń wojskowych w XIX w. na ziemiach polskich. Poznanie kontekstu historyczno-politycznego tego procesu pomogło w poszukiwaniu odpowiedzi na liczne pytania i rozwiązaniu szeregu problemów badawczych: poczynając od potrzeby poznania uwarunkowań kształtujących architekturę cerkwi wojskowych, a kończąc na poznaniu czynników i ich wpływu na konwersję form architektury badanych obiektów.

Włączenie do Imperium Rosyjskiego w 1815r. ziem polskich tworzących Królestwo Polskie początkowo nie wpłynęło znacząco na sytuację zamieszkujących je autochtonicznych wyznawców prawosławia ani na budownictwo cerkiewne. Z kolei potrzeby religijne stacjonujących wojsk rosyjskich zaspokajały cerkwie polowe, mieszczące się często w tymczasowych pomieszczeniach.²³ Kolejne etapy rozwoju prawosławnej architektury sakralnej na ziemiach polskich wyznaczały powstania narodowe i następu-

jące po ich stłumieniu represje rosyjskiego zaborcy. Po upadku powstania listopadowego w 1831r. liczebność Rosjan na ziemiach polskich gwałtownie wzrosła, co sprawiło, że zaczęto energiczniej zajmować się sprawami dotyczącymi wyznań i prawosławnych obiektów sakralnych. W latach 1815-1865 w Polsce wybudowano 11 cerkwi, z czego cztery wzniesiono przy głównych drogach w miastach (Warszawa, Lublin, Piotrków Trybunalski, Suwałki), a pozostałe ulokowano w rosyjskich twierdzach, na cmentarzach²⁴. Od połowy XIX w. granica rosyjsko-pruska Imperium Rosyjskiego zabezpieczana była szeregiem fortec, które wspomagać miały liczne garnizony. Koszary wojsk garnizonowych lokowane były zazwyczaj na skraju miasta lub w niedalekim jego sąsiedztwie (co umożliwiało wojsku korzystanie z usług ludności cywilnej) i przy trakcie komunikacyjnym (zazwyczaj doprowadzona była też bocznicą kolejowa), co z kolei zapewniało dobrą mobilność stacjonującym jednostkom wojska. Pojawienie się w polskich miejscowościach dużych jednostek wojsk rosyjskich zmieniło drastycznie strukturę narodowościową lokalnych społeczności. W środowisku zamieszkiwanym uprzednio przez Polaków i Żydów nagle zaczynała dominować liczebno grupa Rosjan (żołnierzy i urzędników wraz z rodzinami).²⁵

Po upadku powstania styczniowego administracja, szkolnictwo i inne dziedziny życia poddano intensywnej rusyfikacji, a

²³ P. Paszkiewicz *W służbie Imperium Rosyjskiego 1721-1917*, PAN, Warszawa 1999, s. 66.

(jako przykład wymieniono warszawskie cerkwie pułkowe św. Spirydona, Archaniola Michała, św. Martyniana)

²⁴ K. Sokół, A. Sosna *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w l. 1815-1915*, MID „Synergia”, Moskwa 2003, s. 20.

²⁵ zob. patrz D. Gawryluk, *Studium rozwoju architektury Zambrowa na tle architektury małych miast Mazowsza i Podlasia*, rozprawa doktorska WA PK, Kraków 2005, s. 83).

ziemie zaboru rosyjskiego zaczęto określać mianem *Privislinskij Kraj*. Nastąpił także znaczący rozwój architektury cerkiewnej. W latach 1865 – 1915 wybudowano ponad 80 cerkwi.

Po roku 1863r. działania budowlane inicjował Komitet Urządzący ds. Królestwa Polskiego, stojąc m.in. na straży realizacji zalecenia, by cerkwie wznosić w miejscach, „gdzie stacjonują wojska rosyjskie i gdzie budowa cerkwi mogłaby oddziaływać na ludność unicką”²⁶. Powstały wówczas świątynie w miastach gubernialnych. Znaczącą rolę odegrało przyjęcie w 1875 r. przez namiestnika Fiodora Berga zbioru dokumentów regulujących rozwój budownictwa cerkiewnego - *Prawiła dla ustrojstwa cerkownych zdaniw w Privislinskom Kraje*. „We wszystkich miejscowościach *Privislinskogo Kraju* – czytamy - gdzie nie ma cerkwi prawosławnych i gdzie miejscowa ludność pozbawiona jest możliwości zaspokajania potrzeb religijnych, a także w miejscowościach położonych wśród byłej ludności unickiej oraz w tych miejscowościach, gdzie znajduje się tylko cerkiew tymczasowa oraz istniejąca cerkiew jest w złym stanie i za mała, usytuowana w miejscu niewidocznym i nieodpowiednim swemu przeznaczeniu, jak również w miejscach pobytu dużych oddziałów wojska, muszą być wzniesione nowe cerkwie prawosławne”²⁷. Dużą wagę przykładano do tego, by nowe świątynie prawosławne wznosić w miejscach ważnych urbanistycznie – na centralnych placach, u wylotu lub na osiach głównych ulic. Nakazywał to przesłany z Petersburga wzorzec urbanistyczny z instrukcją, opracowany przez Komitet Techniczno-Budowlany rosyjskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, którego głównym celem było wprowadzenie rosyjskich form kształtowania przestrzeni, a

tym samym zmianę układów przestrzennych i krajobrazu miast polskich²⁸.

Cerkwie wojskowe, wznoszone jako obiekty wolnostojące, zgodnie z ww. wytycznymi dla budowy cerkwi prawosławnych w *Privislinskim Kraju*, wyróżniały się z otaczającej je zabudowy. Lokowane najczęściej na skraju koszar lub w niedalekiej odległości od placu apelowego, zawsze jednak w miejscu dobrze widocznym między zabudowaniami koszarowymi od strony miasta. Spośród nich bogactwem architektury i wystroju wnętrza wyróżniały się cerkwie wznoszone dla pułków gwardyjskich, jednostek elitarnych carskiej armii (np. cerkiew św. Archaniola Michała w Warszawie z 1892-1894r., cerkiew Narodzenia Pańskiego w Skierniewicach z 1903r.).

W grudniu 1901r., za przyzwoleniem cara Mikołaja II, wydano zarządzenie o budowie świątyń wojskowych – wznoszonych na podstawie zatwierdzonego wzorca świątyni typowej, „niedrogiej i mieszczącej 1000 żołnierzy” – według którego wznoszone miały być cerkwie wojskowe na zachodnich rubieżach cesarstwa, niezamieszkałych przez ludność prawosławną.²⁹

Do wybuchu I wojny światowej w całym Cesarstwie Rosyjskim powstało około 50 typowych cerkwi projektu inż. F. M. Wierzbickiego. Na ziemiach polskich wybudowano je m.in. w Augustowie, Końskich, Lublinie, Puławach, Mińsku Mazowieckim, Ostrołęce, Przasnyszu, Staszowie i Warszawie. Różne były dalsze koleje losu poszczególnych cerkwi wojskowych. W czasie I wojny światowej władze okupacyjne często użytkowały opuszczone budowle jako magazyny, lazarety, składy broni czy stajnie. W okresie międzywojennym XX w., te które przetrwały – a ich stan techniczny na to pozwalał – znów pełniły funkcje sakralne,

²⁶ P. Paszkiewicz *W służbie Imperium...*, s. 91., autor podaje za: „*Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik*” 1880 nr 13.

²⁷ Ibidem, s. 95, cyt. (w:) *Prawiła dla ustrojstwa...* autor podaje za: „*Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik*” 1877nr 5.

²⁸ Ibidem, s. 95, autor powołuje się na pozycję: K. Dumala, *Place Warszawy dziewiętnastowiecznej*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1993 nr 4, s. 569-581.

²⁹ W.W. Klawing, *Wojennyje chramy Rossiji...*, s.13

wyświęcone tym razem na kościoły garnizonowe (katolickie czy ewangelickie) wojska polskiego. Obiekty, które przetrwały do dnia dzisiejszego w dużej mierze zostały przebudowane.

2. *Rejestr cerkwi wojskowych*

W kolejnym etapie prowadzonych badań przystąpiono do poszukiwań, badań literatury przedmiotu i kwerend archiwalnych, których celem było przeprowadzenie żmudnego procesu rejestracji wszystkich cerkwi wojskowych wzniesionych dla rosyjskich żołnierzy stacjonujących w Królestwie Polskim. Znaczącą rolę dla prowadzonych badań miało dotarcie do dokumentów zawierających spisy świątyń wojskowych w całym Cesarstwie Rosyjskim. Poddano analizie zawarte w nich informacje i porównano z danymi zebranymi z innych źródeł. Kryterium kwalifikującym dany obiekt do grupy badawczej był czas i miejsce jego wybudowania.

Stworzony rejestr objął wielką liczebnie grupę prawosławnych świątyń wojskowych wzniesionych dla rosyjskich żołnierzy stacjonujących na ziemiach Królestwa Polskiego. Obiekty pogrupowano alfabetycznie wg ich terytorialnej przynależności do danego okręgu (tzw. *wojennyj okrug Russkogo Imperijum*).

O każdym obiekcie ujętym w rejestrze podano następujące informacje: nazwa miejscowości (w której, bądź w pobliżu której wzniesiono cerkiew), wezwanie pod jakim świątynię poświęcono, nazwę pułku, do którego należała, datę wybudowania lub datę poświęcenia, miejsce lokacji.

Wspomniana rejestracja cerkwi wojskowych umożliwiła z kolei przeprowadzenie analizy zgromadzonych na tym etapie informacji o każdym obiekcie i pogrupowanie ich wg następujących kryteriów, ujętych w hierarchiczny układ rozpatrywania:

- stan zachowania obiektu: istniejący lub nie istniejący obecnie;
- rodzaj budulca ścian: murowana lub drewniana;

— wielkość obiektu: wg danych parametrycznych określających pojemność, kubaturę, wysokość, powierzchnię etc.;

— architektura obiektu: wg wzorca typowego, indywidualnego projektu lub będącego ich połączeniem;

— lokalizacja obiektu: w kontekście urbanistycznym lub nieurbanizowanym, na terenie miejscowości (na placu lub przy ulicy), koszar, w przestrzeni otwartej etc.;

— lokacja świątyni: obiekt wolnostojący, wbudowany w strukturę innego zespołu lub innego obiektu (w budynku koszarowym i in.).

Należy pamiętać, że do lat 90. XIX w. wszystkie cerkwie garnizonowe-pułkowe lokowane były w namiocie lub w sali adaptowanego budynku koszarowego. Początkowo cerkwie wojskowe, podobnie jak inne cerkwie zwane domowymi – mieszczące się w szpitalach, szkołach czy budynkach mieszkalnych – nie wyróżniały się specjalnie z otaczającej je zabudowy. O ich istnieniu informował krzyż na dachu lub ikona nad wejściem do budynku. Niekiedy nad budynkiem koszarowym mieszczącym cerkiew wznoszono kopułę z krzyżem. Ponadto cerkwie wojskowe charakteryzowała częsta zmiana właściciela i wezwania, pod jakim zostały poświęcone, spowodowana przemieszczaniem się jednostek wojskowych.

Ze względu na znikomą liczbę udokumentowanych obiektów zrezygnowano już na wstępnym etapie z badań nad wojskowymi cerkwiemi domowymi, ulokowanymi w adaptowanych na ten cel pomieszczeniach budynków koszarowych.

Dalszymi badaniami objęte zostały więc murowane, wolnostojące cerkwie wojskowe, wznoszone od końca XIX w. na ziemiach polskich dla wojsk Imperium Rosyjskiego.

3. *Grupa badawcza*

Dostępna literatura przedmiotu, dotycząca badanych obiektów jest bardzo skromna. Wielu badaczy problematyki budownictwa cerkiewnego w Królestwie Polskim w swoich obszernych opracowaniach jedynie wspomina o cerkwiach

wojskowych, potwierdzając fakt ich istnienia, niekiedy przywołując materiał fotograficzny, częściej zaś opisy ich form zewnętrznych.

Nieocenionym dla wszystkich materiałem ikonograficznym są bez wątpienia stare fotografie, jakie Niemcy chętnie wykonywali okupując Mazowsze i pozostałe ziemie polskie zaboru rosyjskiego. Ich reprodukcje licznie wydawane jako pocztówki z napisem „*Russische Kirche von...*” są dziś niekiedy jedynym śladem istnienia danej cerkwi wojskowej. Niestety jedynie w przypadku kilku obiektów udało się dotrzeć do zdjęć ukazujących wnętrza obiektów, co poważnie ogranicza zakres prowadzenia możliwych analiz porównawczych.

Przeprowadzone dotychczas badania wstępne pozwoliły określić grupę obiektów będących w obszarze zainteresowań badawczych. W trakcie dalszych badań grupa ta była aktualizowana i korygowana. Ze względu na znikomą liczbę udokumentowanych obiektów zrezygnowano z badań obiektów, co do których nie udało się zgromadzić jakichkolwiek istotnych informacji, które pozwoliłyby określić choćby ich strukturę i układ funkcjonalny. Natomiast kilka świątyń, które dziś już nie istnieją, pomimo braku dokumentów umożliwiających określenia ich dokładnych wymiarów oraz lokalizacji, uwzględniono w dalszych badaniach ze względu na zdobyty materiał fotograficzny, prezentujący dany obiekt z zewnątrz.

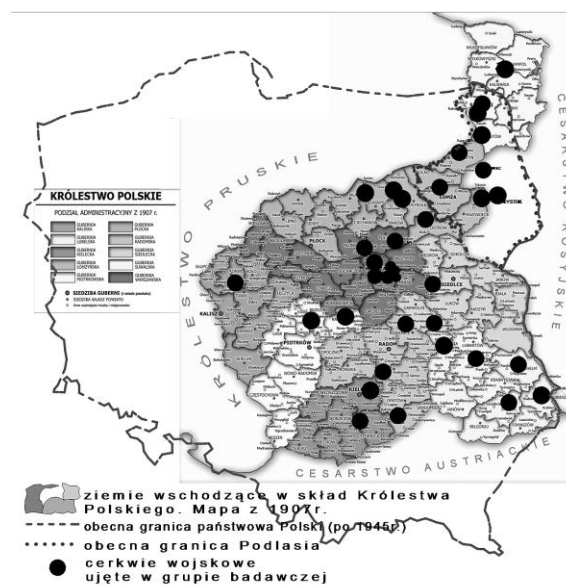
Po prowadzonych badaniach wstępnych ograniczono zakres dalszych analiz badawczych do kategorii wojskowych cerkwi murowanych, wolnostojących, co do których zgromadzony archiwalny materiał ikonograficzny i opisowy, a także materiał inwentaryzacyjny pozyskany podczas badań *in situ*, umożliwiając wiarygodne zrekonstruowanie ich zasadniczej, pierwotnie istniejącej struktury funkcjonalno-przestrzennej.

Zakres terytorialny badań objął ziemie tworzące Królestwo Polskie włączone w 1815r. do Imperium Rosyjskiego. Badaniem objęto obiekty wybudowane w latach 1815-

1915, konwertowane na świątynie innych niż prawosławne rytów chrześcijańskich (rzymskokatolicki i protestancki), przeprowadzone w okresie lat 1915-2000.

W wyniku dotychczas przeprowadzonych badań określono grupę konwertowanych cerkwi wojskowych i sporządzono rejestr tych obiektów. Obejmuje on 34 budowle, których rozmieszczenie ilustruje zamieszczony niżej rysunek (rys. 1). Przeprowadzone analizy zebranych materiałów pozwoliły ustalić szczegółowe kryteria podziału konwertowanych świątyń oraz sporządzić wstępną typologię tych świątyń. Ustalono funkcję oraz stopień przekształcenia struktury architektonicznej (funkcjonalno-przestrzennej) w odniesieniu do struktury symboliczno-liturgicznej badanych obiektów.

Dalsza analiza porównawcza zebranych materiałów ikonograficznych oraz kontynuacja badań *in situ* nad zachowaną substancją architektoniczno-budowlaną ww. obiektów mają na celu werbalne ujęcie podstawowych założeń metodologicznych badań - sformułowanie pytań i problemów badawczych, hipotez, celów pracy, oraz przyjęcie adekwatnych do przedmiotu metod badań.

Rys. 1. Rozmieszczenie badanych obiektów

Dadzą one możliwość skoncentrowania się na właściwych problemach badań,

śluzących zgłębieniu tego dziś niezmiernie rzadko podejmowanego przez badaczy tematu z dziedziny chrześcijańskiej architektury sakralnej.

Niniejsza praca jest wynikiem badań naukowych realizowanych w roku 2013-2014, ramach działalności statutowej S/WA/3/2011 Zakładu Architektury Kultur Lokalnych.

CONVERSION OF THE ARCHITECTURAL FORMS OF THE MILITARY CHURCHS IN POLAND IN XIX-XX cc. – RESEARCH INTRODUCTION

Janushkievich A.

Belorussian National Technical University

The article has presented the research results on the conversion of the architectural forms of the orthodox churches erected for the Russian militaries at the Polish territories in XIX – XX cc.

Поступила в редакцию 17.02.2014 г

УДК 72.036(091)

ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ В ДРЕВНЕЙ И СОВРЕМЕННОЙ АРХИТЕКТУРЕ

Бардзиньска-Боненберг Т.

доктор архитектуры хабилитованный, профессор, Институт истории архитектуры и урбанистики, Познаньский технический университет, Польша

В исторические переломные моменты в европейской архитектуре происходили существенные изменения. Формировалась новая архитектурная форма, которую сегодня называют стилем. Архитектурная традиция, эволюционируя на протяжении столетий, ассимилировала очередные нововведения. На этом фоне отчетливо обозначился XX век, отмеченный небывалой скоростью происходящих изменений и множеством одновременно существующих архитектурных решений и форм.

Введение. Факторы, порождающие очередные преобразования, приводящие к формированию новой тенденции, стиля и периода в архитектуре, были вызваны переоценкой одного из компонентов триады Витрувия. Все это происходило во имя изменений в широко понимаемой культуре данной эпохи и имело очевидную связь с хозяйственными факторами разных стран и их экономической ситуацией. Войны с одной стороны тормозили возведение новых сооружений, однако с другой, маршруты прохождения войск позволяли непосредственно контактировать с объектами строительства соседних стран. Растущие требования к условиям жизни, основной причине создания объектов архитектуры, повлекли за собой формирование конструктивных решений, предназначенных для удовлетворения данных требований. Это оказывало влияние на эстетическую переоценку внешних форм зданий и их внутреннего пространства. Адаптация функций зданий к новым потребностям осуществлялась

двумя способами: путем адаптации старых, традицией к новым потребностям и благодаря созданию объектов нового типа. Ограничениями, с которыми приходилось сталкиваться, были технические возможности, а свойством, легко изменяемым – действующие эстетические каноны [1].

Зона взаимодействия трех факторов: функции, конструкции и формы – это область, в которой происходили последующие модификации. Это была зона действий авангарда и изобретателей, независимо от эпохи и места, и таковой она остается.

Основная часть. В период расцвета, в V в. до н.э. архитекторы Древней Греции создали монументальные сооружения на основе единого эстетического канона. В разных центрах Древней Греции применялась одна и та же форма сооружений с отличными деталями. Форма была результатом применения эффективной конструкции, доработанной в соответствии с тогдашним представлением о красоте [2].

В Древнем Риме и Римской империи конструкционные достижения, новые материалы и технологии привели к тому, что для расширенной номенклатуры необходимых функций, растущей управленческой и политической мощи, появились сооружения, соответствующие различным потребностям. Ведущими элементами развития римской архитек-